
УДК 94(477)„1941-1945“

Бажан О. Г.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ У КИЄВІ В ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто основні напрями репресивної діяльності радянських органів держбезпеки у Києві в часи Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, радянські органи держбезпеки, репресії, Київ.

Перманентні політичні репресії 1920-х – початку 1930-х рр. в Українській РСР, «велика чистка» 1937–1938 рр. за задумом сталінського керівництва мали здійснити певну санацію радянського суспільства від небажаних осіб, особливо у розвинутих в економічному та культурному плані містах таких, як Київ. Певним «орієнтиром» у боротьбі з «недобитим класовим ворогом» для співробітників органів держбезпеки мали слугувати спеціально розроблені «паспорт-характеристики» областей Української РСР. Про концентрацію «ворожого елемента» у столиці радянської України йшлося і в «Паспорті-характеристиці Київської області». У ній, зокрема, зазначено: «м. Київ <...> був насичений купецтвом, поміщиками, дворянською аристократією, духовенством (30,000 попів та монахів, 45,000 дворян та 50,000 купців). У м. Києві беруть початок керівні центри монархічних союзів “істинно-російського народу” та двоголового орла, які є опорою самодержавства. Велику роль у житті міста відіграло місцеве духовенство Києво-Печерської лаври, яка протягом багатьох років є місцем паломництва, розсадником релігійного фанатизму. У м. Києві налічува-

лось 130 церков та молитовних будинків. Ще у дореволюційний час Київ був центром українських націоналістів, які поживали свою націоналістичну діяльність з початком революції» [2, арк. 2]. У зазначеному розділі особливо наголошено, що Київ на початку 1920-х рр., «будучи насичений дрібнобуржуазним елементом, крупними ремісниками та кустарями, особливо у швейній та взуттєвій промисловості, створював поживний ґрунт для контрреволюційних, головним чином право-троцькістських формувань серед цього контингенту».

Стає зрозумілим, чому, починаючи з літа 1937 р., весь арсенал засобів карально-репресивного апарату був задіяний на розправу з потенційними, реальними опонентами більшовицького режиму, які «осіли» у столиці радянської України. Терор, спричинений «лімітами на смерть», секретними циркулярами, наказами, телеграмами вищого політичного керівництва країни, безкарність тих, хто уособлював себе з «караючим мечем революції», поставили людинувбивство на конвеєр, породили витончену індустрію нищення народу.

Припинення інтенсивної репресивної практики стало помітне лише після прийняття постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б)У від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства», яка забороняла будь-які масові операції, пов'язані з арештом і висланням громадян, встановлювала персональну відповідальність працівників НКВС та прокуратури за кожний незаконний арешт. Офіційному документу передувала директива ЦК ВКП(б) за № П4384 від 14 листопада 1938 р. «Про облік та перевірку в партійних органах відповідальних співробітників НКВС СРСР» за підписом Й. Сталіна, що рекомендувала міськкомам, обкомам, крайкомам та ЦК нацкомпартій вжити відповідних заходів щодо очищення органів НКВС від співробітників, які не заслугоували політичної довіри [9, с. 604–606]. Санкціонована вищим політичним керівництвом кампанія з виявлення недоліків і спотворень у діяльності репресивних органів призвела до масової ротації у центральному апараті НКВС СРСР (у грудні 1938 р. новим наркомом внутрішніх справ СРСР став Л. Берія), сприяла усуненню від виконання обов'язків майже всіх керівників республіканських, крайових, обласних УНКВС.

Карально-репресивна машина СРСР напередодні Другої світової війни продовжувала функціонувати, лише на деякий час зменшивши оберти. Істотні корективи в діяльність органів держбезпеки у м. Києві внесла Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу з нацистською Німеччиною 1941–1945 рр. У перші години воєнних дій наркомат держбезпеки СРСР надіслав територіальним органам директиву за № 127/5809, в якій наполегливо рекомендував вжити ретельних заходів щодо «вилучення контрреволюційного та шпигунського елементу», припинення «всіляких спроб ворожих елементів завдати шкоди Радянській владі» [10, с. 35]. Посиленню репресивних заходів сприяли укази Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» та «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» від 22 червня 1941 р., згідно з якими на органи НКВС і НКДБ покладалася підготовча робота стосовно виселення осіб із прифронтової зони, визнаних соціально небезпечними (взяття на облік усіх неблагонадійних громадян разом з їхніми родинами) та практичні кроки у здійсненні депортації протягом 48 годин [12, с. 680].

Уже в перший день війни органи НКДБ Київщини провели арешти «сумнівних» осіб за задальгідь підготовленими списками. Серед багатьох затриманих спецслужбами опинився старший науковий співробітник науково-дослідного інституту права нарком'юсту УРСР, заступник декана юридичного факультету Київського уні-

верситету, професор Українського філіалу Все-союзної заочної правової академії Гліб Александренко. Перший документ кримінальної справи, розпочатої 28 червня 1941 р., повідомляв, що слідчий 2-го відділу слідчої частини НКДБ УРСР сержант держбезпеки Караваєв розглянув «злочинну діяльність» Гліба Васильовича Александренка і «знайшов» таке: «Дані, що надійшли в НКДБ УРСР, свідчать про те, що житель м. Києва Александренко, будучи вороже налаштований до радянської влади, розповсюджує провокаційно-поразницькі настрої серед населення та займається антирадянською агітацією, направленою на дискредитацію партії та радянської влади» [4, арк. 1]. Аналогічних звинувачень у воєнний час було достатньо, щоб притягнути відомого вченого до кримінальної відповідальності за ст. 54–10 ч. 1 КК УРСР. Потенційну загрозу радянському ладу спецслужби вбачали в особі артиста Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка Михайла Донця. У постанові на арешт від 2 липня 1941 р. фігурували його зв'язки з репресованими раніше «ворогами»: колишнім головою РНК УСРР Панасом Любченком та директором Інституту українського фольклору АН УРСР Андрієм Хвилею [7, с. 108–110].

Архівні документи свідчать, що одночасно зі здійснюваним комплексом заходів щодо охорони тилу та боротьби з дезертирством органи НКВС УРСР у місті Києві упродовж липня 1941 р. максимально посилили роботу з виявлення та ліквідації антирадянських елементів і підтримки громадського порядку. Так, у секретному повідомленні до ЦК КПУ керівництво НКВС УРСР поінформувало про арешти 671 особи у Києві упродовж семиденного терміну – з 21 по 28 липня 1941 р. [3, арк. 120]. Найбільше антирадянських проявів, за інформацією органів держбезпеки, виявлено в куркульському, кримінальному середовищі та серед «репресованого в минулому елементу». Відомо, що протягом першої декади серпня 1941 р. у столиці УРСР зазнало арешту ще 27 осіб (згідно зі ст. 54–10 ч. 2 Кримінального кодексу УРСР – 23 особи; п. «а» ст. 54–1 – 3 особи; п. «а» ст. 206–10 – 1 особа [3, арк. 100]). Серед них – співробітник букіністичного магазину Спілки письменників Володимир Шафіров, який мав дворянське походження. На допитах В. Шафіров зізнався, що протягом багатьох років був пов'язаний з київськими контрреволюційними колами й активізував антирадянську агітацію після нападу нацистської Німеччини на СРСР. Усього наприкінці липня – у першій декаді серпня 1941 р. органи НКВС унаслідок операції з «очищення міста від антирадянського, підозрілого та кримінального елементу» затримали та частково репресували

2525 осіб, із них: за контрреволюційну агітацію – 67 осіб; кримінальних елементів – 566 осіб; декласованих – 371 особу; спекулянтів і соцвласності – 85 осіб; порушників паспортного режиму – 1436 осіб [3, арк. 154]. Чекістські заходи з нейтралізації антирадянських проявів тривали й далі. Упродовж 18–25 серпня 1941 р. у Києві заарештовано 10 осіб, з них: двоє – за ст. 54–2 і 54–11; двоє – за п. «в» ст. 54–1; троє – за ст. 54–10 ч. 2 КК УРСР; двоє – за п. 9 ст. 17–54; одна особа – за п. «а» ст. 206–10 КК УРСР [7, с. 167].

Крім проведення оперативної роботи щодо запобігання підривної діяльності нацистських спецслужб, забезпечення промислових об'єктів, транспорту, органи НКДБ Київщини змушені були виконувати директиву наркома держбезпеки В. Меркулова від 23 червня 1941 р., в якій містилася вказівка вирішити питання про вивезення переважної більшості арештованих, котрі числяться за НКДБ, НКВС, судом і прокуратурою, до центральних та східних районів СРСР. До того ж обласні управління НКДБ УРСР у стислі терміни мали розглянути справи заарештованих і скласти списки на тих, кого «доцільно розстріляти» [4, с. 680]. На початку липня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР П. Мешик затвердив перші списки закінчених слідчих справ на громадян, які перебували в київській в'язниці і підлягали розстрілу згідно з телеграмою В. Меркулова. Уже 6 липня 1941 р. вищу міру покарання застосовано до 68 осіб, яких було ув'язнено на території Києва за політичними статтями. 8 липня 1941 р. вибули «за першою категорією» ще 13 осіб. Усього у столиці УРСР напередодні окупації німецькими військами розстріляно 473 особи [8, с. 192].

Окупувавши Київ, гітлерівське командування з пропагандистською метою закликала населення повідомляти про злочини НКВС. Восени 1941 р. за наказом німецької адміністрації у присутності преси у Биківнянському лісі було розпочато розкопи секретного об'єкта НКВС. Незабаром, 8 жовтня 1941 р., у газеті «Українське слово» з'явилася стаття «Шляхом мордувань. І в Києві лилась невинна кров», в якій повідомлялося, що біля селища Биківня знайдено тіла «жертв більшовицького терору». Згодом на місці поховань за вказівкою окупаційних властей було розпочато роботи з установлення пам'ятного знака, які так і не вдалося завершити [1, арк. 215].

Минав час, і зона, призабута новими господарями, почала втрачати первісний вигляд. Одразу після звільнення Києва восени 1943 р. зелений паркан і будинок жителі Биківні розібрали на будівництво й ремонт власних жител, понівечених нацистами під час відступу. У подальшому на місці таємного людиномогильника з'явилися лісові насадження. Здавалося, сама природа нама-

галася забути все те, що нагадувало про Биківнянську трагедію, та тільки не людська пам'ять.

Сформувати «правильну» громадську думку щодо масових поховань у Биківні поновлюваної радянській владі мали допомогти висновки Київської обласної комісії сприяння Державній комісії із встановлення й розслідування фактів злочинів німецько-фашистських загарбників. Відомості з «Акта про масове винищення військовополонених і радянських громадян у таборах селища Дарниця Київської області» від 12 грудня 1943 р. про те, що «у лісі і прилеглих околицях Дарниці є ще місця, де наявні такі ж ями з трупами» [6, арк. 125], повинні були стосуватися і поховань в 19 та 20 кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства. Остаточо «переконати» громадськість у тому, що за «зеленим парканом» поховані жертви нацистського режиму мав і арешт у березні 1945 р. та подальше 10-річне ув'язнення жителя Биківні С. Дембовського, який, «будучи вороже налаштований до радянської влади, із приходом німецьких окупантів повідомив і вказав їм на вигадане кладовище НКВС, де нібито по його заяві “хоронились” розстріляні українські люди» [1, арк. 211, 222].

Одночасно з просуванням Червоної армії територією Київщини у визволених від нацистів містах і селах поновлювали свою роботу радянські відомства, зокрема й органи держбезпеки. Останні, керуючись циркуляром НКВС СРСР про організацію оперативно-чекістської роботи на визволеній території від 18 лютого 1942 р. [7, с. 374–382], наказом прокурора СРСР «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів» від 15 травня 1942 р. [13, с. 44–45] та постановою пленуму Верховного Суду СРСР за № 22/М/16У/ сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» [13, с. 47–49], розпочали арешти громадян, які «служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах»; надавали ворогові відомості, що становили військову або державну таємницю; брали безпосередню участь у вбивствах та насильствах над населенням.

Наприкінці Другої світової війни територіальні органи держбезпеки Київщини виявили і знешкодили білоемігрантську націоналістичну організацію «НТСНП» («Національно-трудовий союз нового покоління») [2, арк. 14], метою якої була боротьба за самостійну російську монархічну державу. На початку 1944 р. у Києві викрито церковно-монархічну організацію, що нібито існувала під виглядом «Ставропігійського монастиря» на чолі з керівником архимандритом

Михайлом (Костюком), який іменував себе «патріархом усія Русі» і «самодержавцем Російським». Приводом для репресій було те, що «організація проводила антирадянську монархічну пропаганду серед прихожан, поширювала антирадянські наклепницькі чутки» [2, арк. 14].

Пріоритетними напрямками чекістських органів у звільненому Києві у 1944–1952 рр. стали виявлення та ліквідація осередків Організації українських націоналістів й Української повстанської армії. Радянські спецслужби були поінформовані про те, що у травні 1944 р. за наказом Проводу ОУН на терени Київської області почали проникати рейдові групи, щоб проводити антирадянську агітаційно-пропагандистську діяльність і боротися за утвердження «Великої Соборної Самостійної України». Унаслідок оперативно-розшукових заходів, численних військових операцій обласному відомству держбезпеки упродовж 1943–1946 рр. вдалося заарештувати 672 учасники націоналістичного підпілля на Київщині. Так, у січні 1946 р. у бою з підрозділами МДБ було взято в полон командувача групи УПА «Схід» та окружного провідника ОУН Житомирщини й Київщини Федора Воробця («Верещаку»). Майже в той самий час у Києві чекісти вийшли на керівника Крайового проводу ОУН «Петра Чорного» та заарештували його разом із групою членів ОУН [11, с. 323].

Динаміка арештів членів ОУН і бійців УПА у повоєнне десятиліття мала мінливий характер: 1943 р. – 28 осіб; 1944 р. – 308; 1945 р. – 165; 1946 р. – 171; 1948 р. – 51; 1949 р. – 44; 1950 р. – 52; 1951 р. – 13; 1952 р. – 32 особи [5]. Піки арештів за повстанство припадають на 1944–1946 рр. У 1948–1952 рр. кількість заарештованих за причетність до ОУН та УПА значно зменшується. Наприкінці 1952 р. унаслідок широкомасштабних акцій внутрішнім військам МВС і підрозділам МДБ вдалося побороти націоналістичне підпілля на Київщині.

До розряду ворожих радянській владі потрапила і відроджена під час Другої світової війни Українська автокефальна православна церква. У доповідній записці начальника УНКДБ по Київській області Бондаренка наркомуну держбезпеки УРСР С. Савченку від 6 березня 1944 р. наголошувалося: «Агентурним та офіційним шляхом встановлено, що на території Київської

області, особливо у сільській місцевості, з ініціативи українських міських та районних управ, при підтримці німецьких загарбників, були відновлені раніше існуючі та заново створені приходи української автокефальної церкви. В кінці 1941 року в місті Києві була організована українська “церковна рада”, на чолі якої був поставлений махровий український націоналіст, колишній полковник петлюрівської армії Рибачук Тихон Миколайович. Одночасно з існуванням церковної ради була організована Київська єпархія української автокефальної церкви, очолювана прибулим із Західної України єпископом Никанором та активним українським націоналістом єпископом Метиславом. Як встановлено, більшість священників даної єпархії є українськими націоналістами, учасниками ОУН, вони використовують амвон церкви для антирадянської націоналістичної пропаганди серед українського населення». У результаті агентурної розробки в зоні контролю спецслужб опинилися колишній артист театру російської драми у м. Києві, священник УАПЦ Григорій Антохов, репресований у 1929–1938 рр. священник-автокефаліст Дмитро Ходзицький, а також мешканець села Петропавлівська Борщагівка служитель культу киянин Микола Мироненко [7, с. 461–465].

Отже, закритість інформації (наявний документальний масив у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України фрагментарно розкриває репресивну діяльність НКВС-НКДБ, а статистичний матеріал ілюструє відносні показники в цілому по Київській області) щодо арештів та обвинувачень, розподілу вироків і рішень стосовно заарештованих у Києві осіб у період Другої світової війни не дає можливості відобразити повномасштабну картину політичних репресій радянських спецслужб у столиці УРСР. Разом з тим доступні джерела дають змогу зробити висновок про те, що на початку радянсько-німецької війни динаміка арештів за так звану антирадянську агітацію істотно зросла порівняно з попередніми періодами. У 1943–1945 рр. спостерігається збільшення арештів за повстанську діяльність, «шкідництво та саботаж», участь в антирадянських організаціях. Зрештою, карально-репресивна практика радянських органів держбезпеки значною мірою була спрямована проти невинних людей.

Список літератури

1. Архів Військової прокуратури Північного регіону України. – Спр. 50-0092. – Т. 11. – 234 арк.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 462. – 120 арк.
3. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 34. – Спр. 5. – 186 арк.
4. ГДА СБУ. – Спр. 18937-ФП. – 73 арк.
5. ГДА СБУ. – Ф. 42. – Спр. 62. – Т. 1. – Арк. 8–9; Спр. 69. – Т. 1. – Арк. 11; Спр. 72. – Арк. 12; Спр. 75. – Арк. 14; Спр. 82. – Арк. 5.
6. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 740. – 193 арк.
7. Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб) / [упоряд. Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Г. В. Смирнов]. – К.; Львів, 2003. – 527 с.
8. Кулаковський П. Розстріляні на початку війни / П. Кулаковський // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 192–228.

9. Лубянка, Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / [упоряд. В. Хаустов, В. Наумов, Н. Плотникова]. – М. : Междунар. фонд «Демократия», 2004. – 736 с.
10. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов : в 8 т. – Т. 2 : Начало : в 2 кн. – Кн. 1 (22 июня – 31 августа 1941 года). – М. : Русь, 2000. – 724 с.
11. Органи державної безпеки Київщини (1917–2008) у фотографіях та документах / авт.-упоряд. О. І. Шевченко. – К. : Діапринт, 2008. – 504 с.
12. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архіреїський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.
13. Реабілітація репресованих : законодавство та судова практика : офіц. вид. / Верхов. Суд України ; [ред. В. Маляренка]. – К. : Юрінком, 1997. – 276 с.

O. Bazhan

POLITICAL REPRESSIONS IN KYIV DURING WORLD WAR II

The article analyzes the major directions of repressions by Soviet security organs during World War II.

Keywords: World War II, Soviet security organs, repressions, Kyiv.

Матеріал надійшов 03.04.2012